

DE KLEINE LETTERTJES VAN DE MYSTIEK

over het uitgeven en vertalen van mystiek werk

Mystieke geschriften hebben vaak een complexe ontstaansgeschiedenis. De teksten gaan terug op diepe ervaringen die moeilijk in woorden te vangen zijn. De auteur schrijft er soms pas jaren later over en is lang met een tekst bezig, voordat hij hem publiceert. Bij aandachtige lezing blijkt de tekst verschillende lagen te hebben of meerdere redactierondes te hebben gekend. Niet zelden komen er ook verschillende versies van een dergelijk mystiek geschrift in omloop, of ontstaat de tekst dankzij bemiddeling van anderen (schrijvers, kopiïsten). Bij het uitgeven van mystiek werk komt daarom heel wat kijken. Ook het vertalen van mystieke teksten is niet eenvoudig: want hoe kan men een dergelijke tekst in toegankelijk, eigentijds Nederlands weergeven en tegelijkertijd recht doen aan de complexiteit en weerbarstigheid die het genre kenmerken?

Virtuoze mystiek

Nu is het niet zo dat mystici per definitie moeilijke schrijvers zijn, integendeel: sommigen hebben een bijzonder vlotte pen. Teresa van Avila bijvoorbeeld schrijft snel en spontaan, zonder doorhalingen en – zo lijkt het – zonder ooit te herlezen. Als schrijfster behoort ze tot de top van de Spaanse literatuur. Ook Bernardus van Clairvaux is een mysticus met een sprankelende stijl: in zijn brieven en preken weet hij zich zeer welsprekend uit te drukken, in een poëtische taal die rijk is aan bijbelse beelden. Zo hebben ook geleerde priesters als Eckhardt en Ruusbroec geen enkele moeite om zich uit te drukken en is het literaire meesterschap van religieuze edelvrouwen als Hildegard van Bingen en Hadewych wereldvermaard. Als de begaafde Hildegard grijpt naar andere kunstvormen zoals de muziek en de beeldende kunst, dan komt dat niet voort uit een literair onvermogen maar uit een overdaad aan inspiratie en talent. En Hadewychs bekende spreken van het *onsegeleke* is eerder een typering van de thematiek van haar werk dan een worstelen met de mogelijkheden van de taal.

Moeizaam formuleren

Voor andere mystici ligt dat duidelijk anders. Het meest bekende voorbeeld is misschien dat van Thomas van Aquino, een man die toch grote werken op zijn naam had staan maar die na een mystieke ervaring zo in verwarring was gebracht dat hij er geen letter over op papier kon krijgen. Met zijn mystieke vizioen eindigde zijn schrijverschap, de ooit zo productieve schrijver restte niets anders dan te zwijgen. Een ander voorbeeld is Johannes van het Kruis, die zich met groot gemak van de poëzie bediende maar in het proza-commentaar bij zijn eigen gedichten aanmerkelijk minder trefzeker was. Hij worstelde voelbaar met de gangbare taal. Ofschoon hij aan een universiteit had gestudeerd, noemde hij zichzelf met nadruk 'ongeletterd': hij wilde zich daarmee onderscheiden van de erudiete geleerden van zijn tijd; voor hem was schrijven geen virtuoos aaneenrijgen en bewerken van teksten van anderen, maar een moeizaam en tastend formuleren vanuit de eigen ervaring.

Soms zijn het externe factoren die het schrijven van mystici ernstig bemoeilijken: van de Vlaamse Maria Petyt (1623-1677) is bijvoorbeeld bekend dat zij door slechte ogen problemen had met lezen en schrijven en daarom uit de grote kloosterordes was geweerd;

desondanks is deze begijn tot een groot schrijfster uitgegroeid. Ook de Franse karmeliet Jean de St. Samson (1571-1636) had als gevolg van een handicap problemen met lezen en schrijven: hij was namelijk blind en moest zijn werken dicteren. Dit maakt dat zijn geschriften een heel eigen karakter hebben: het is bijna een soort orale literatuur, met eindeloos wapperende zinnen en een gebrekkige interpunctie; vol fouten en misverstanden, als gevolg van het feit dat de jonge en matig geschoolde klerken die zijn zinnen noteerden, vaak maar half begrepen wat de vader bedoelde.

Mystiek uit de tweede hand

Overigens geldt voor veel mystieke geschriften dat ze uit de tweede of derde hand zijn. Bernardus dicteerde waarschijnlijk veel van zijn werk. De preken van Eckhardt zijn slechts bewaard gebleven doordat vrouwelijke religieuzen ze opschreven. En Ruusbroec schreef slechts in wastabletjes die na een korte tijd weer werden uitgewist, terwijl het zijn leerlingen waren die zijn gedachten tot teksten samenvoegden en uitwerkten. De ernstig zieke Catharina van Genua was zelf niet in staat om te schrijven: artsen schreven de vizioenen op die zij – soms schreeuwend, soms nauwelijks verstaanbaar – op haar ziekbed hallucineerde. Het auteurschap van mystieke teksten is dus vaak een ingewikkelde zaak: de schrijver van de teksten is vaak niet de persoon die de mystieke ervaringen zelf heeft gekend of als eerste heeft benoemd; er is sprake van een menselijke uitwisseling rondom de mystieke ervaringen voordat deze in een meer of minder definitieve formulering worden vastgelegd.

Kritische edities

Om deze redenen is het bestuderen van teksten uit de mystieke traditie – een van de kernactiviteiten op het Titus Brandsma Instituut – tegelijk zo fascinerend en zo duivels moeilijk. Met een fijnzinnige filologische analyse kan soms iets van die uiterst complexe overleveringsgeschiedenis worden gereconstrueerd – aan de hand van de vergelijking van verschillende versies. Daarbij is ook zorgvuldige studie van het jargon van de auteur geboden, want er is geen eenduidig begrippenapparaat voor het benoemen van zulke hoogstpersoonlijke belevenissen als mystieke ervaringen nu eenmaal zijn. Bij het uitgeven van een mystiek werk komt heel wat kijken, zoals een zorgvuldige tekstkritiek, het nodige filologische commentaar, een uitvoerig notenapparaat en dikwijls ook een speciale verklarende woordenlijst. Het is een werk waarmee jaren gemoeid zijn. Zo wordt er aan het TBI al vele jaren gewerkt aan de kritische editie van de werken van de genoemde Jean de St.-Samson, van wie er tot voor kort alleen een zeventiende-eeuwse uitgave bestond in Latijnse vertaling, waarvan de tekst bovendien tamelijk onbetrouwbaar was door de vele – in die tijd gebruikelijke – tekstingrepen. Vandaar het belang van een nieuwe en zorgvuldige tekstbezorging. Aan het begin van de jaren negentig verschenen al vrij snel de eerste twee delen onder redactie van Hein Blommestijn, maar daarna leek de vaart er een beetje uit te raken: menige deskundige begon te twijfelen of het gehele project – in elf delen – ooit voltooid zou worden. Maar een internationaal team bestaande uit o.a. Hein Blommestijn en Yves Durand – en ondersteund door de Nijmeegse editie en onderzoekster Hanneke Hooft – heeft in deze jaren stug doorgewerkt en nu zijn ook deel 3 en deel 4 vrijwel gereed zodat ze respectievelijk in de loop van 1999 en 2000 kunnen verschijnen. 'De editie biedt een reconstructie en een interpretatie van de teksten van Jean de St. Samson. We geven bijbelcitataten, bronnen en parallelplaatsen aan: zoals bij alle mystici is er nu eenmaal een hoog gehalte aan intertextualiteit. De varianten in de verschillende handschriften worden geannoteerd, evenals de talloze fouten die in de zeventiende-eeuwse dictaten zijn geslopen. Daarbij wordt een minimale interpunctie en alinea-indeling aangebracht in deze anders wel erg moeilijk hanteerbare woordenstroom. Maar je kunt natuurlijk niet alles corrigeren en als editie moet je daarom voortdurend

pragmatische keuzes maken. Je kunt ook niet alles uitleggen. Alleen de passages die voor een ontwikkelde Fransman van nu onbegrijpelijk zijn, voorzien we van een vertaling of toelichting', zegt Hanneke Hooft. 'Daarbij voorzien we elk boek van een speciale woordenlijst. Deze zijn een extra ingang voor wie het werk van Jean de St.Samson, of de zeventiende-eeuwse spiritualiteit in het algemeen, bestudeert. Het taalgebruik van Jean de St.Samson is heel fysiek en beeldend: hij gebruikt soms heel lichamelijke uitdrukkingen om zijn religieuze vervoering onder woorden te brengen. Zijn teksten zijn door de beelden en de bijzondere overleveringsvorm van een buitengewone intensiteit: er rolt zeer veel informatie over de lezer heen. Er schijnen mensen te zijn die hem uren achtereen kunnen lezen, maar zelf ben ik na een half uur eigenlijk al weer verzadigd', aldus de onderzoekster-editeur.

Kritische vertalingen

De problemen die zich voordoen bij kritische uitgaven, komt men ook tegen bij het vertalingen en edities voor een groter publiek. De vertalers grijpen soms ook naar een heel apparaat om het werk van hun mystici toegankelijk te maken. Een voorbeeld is de nieuwe en succesvolle Duitse uitgave van Johannes van het Kruis. Een aantal jaar reeds werkt een team van vertalers samen – onder wie Elisabeth Hense, geassocieerd medewerkster van het TBI - en inmiddels zijn al vier delen in een nieuwe Duitse vertaling verschenen. Uitgangspunt van deze nieuwe en 'idiolecte' vertaling is dat spirituele sleutelbegrippen overal op één en dezelfde wijze worden vertaald – wat niet altijd eenvoudig is en van de lezer wel eens wat flexibiliteit vraagt, maar wel tot een zeer consistent product leidt. Deze sleuteltermen worden bovendien in een alfabetische woordenlijst opgenomen, die daarmee een soort compendium is van de spirituele boodschap van de tekst. Tenslotte wordt de vertaling begeleid door een vrij uitgebreid notenapparaat voor bijbelcitaten, bronnen en parallelplaatsen: ook de lezer die geen Spaans kent en de Spaanse kritische edities dus niet kan raadplegen, kan zodoende met behulp van de Duitse vertaling vrij systematisch studie maken van het gedachtegoed van Johannes van het Kruis.

Geïnspireerd door deze succesvolle Duitse onderneming wordt er op het Titus Brandsma Instituut gewerkt aan een nieuwe Nederlandse editie, door een team bestaande uit Cees Bartels, Elisabeth Hense, Hein Blommestijn en Kees Waaijman. Het is het streven dat het eerste deel, *De donkere nacht*, op 11 december 1998, feestdag van Johannes van het Kruis, zal verschijnen, in een Nederlands-Vlaamse coproductie van SUN en Carmelitana. Ook de Nederlandse editie wordt verrijkt met een vergelijkbaar kritisch apparaat. Het zal spannend zijn om te zien hoe het publiek deze nieuwe vertaling zal ontvangen, die ongeveer vijftig jaar na de vorige vertaling verschijnt: een tijdspanne waarin tal van theologische begrippen van een nieuwe inhoud zijn voorzien en eigenlijk de hele geloofstaal is vernieuwd; reden om een poging te wagen ook voor het taaleigen van Johannes van het Kruis in veel gevallen tot een nieuwe vertaling te komen.

Dilemma

Om een vergelijkbare reden is nu ook een nieuwe vertaling verschenen van de Preken over het Hooglied van Bernardus van Clairvaux, in de TBI-serie *Mystieke Teksten en Thema's*. De vorige vertaling, die overigens buiten de kloosters nauwelijks verspreid is geweest, dateerde al weer uit de jaren vijftig. De nieuwe uitgave richt zich duidelijk op een groter publiek. Ze heeft de vrolijke titel *Hij kusse mij met de kus van zijn mond* meegekregen en een vlot leesbare inleiding van Dom Jeroen Witkam. Vertaler Nico Visser is er in geslaagd om de rijke maar complexe taal van Bernardus in een toegankelijk, eigentijds en soms even sprankelend Nederlands om te zetten. Anders dan

bij de vorige Bernardus-uitgave in deze reeks is er nu voor gekozen om de Latijnse tekst niet af te drukken en de annotatie summier te houden, vanuit de overweging dat de preken over het Hooglied een tamelijk laagdrempelig geschrift zijn en daarmee een leuke eerste kennismaking kunnen zijn met het genre van de middeleeuwse mystiek. Het dilemma waarmee uitgevers en vertalers altijd al worstelen – hoe de lezers het best te bedienen zonder ze af te schrikken – doet zich bij de uitgave van mystieke teksten immers nog sterker gevoelen. Sterker nog dan elders is er de verleiding om bij moeilijk te vertalen passages gewoon een voetnoot op te nemen, omdat de mystieke lezer weinig problemen lijkt te hebben met kleine lettertjes. En meer nog dan elders loopt men er het risico tot een zware en omslachtige uitgave te komen, uit angst de tekst anders geen recht te doen en uit het verlangen de inhoud zoveel mogelijk te ontsluiten. Zelden heeft men immers de kans om tot een ogenschijnlijk moeiteloze en vlotte eigentijdse vertaling te komen, zoals in dit geval van Bernardus redelijk goed is gelukt.

Charles van Leeuwen